

Отже, інтелектуальна взаємодія Міхала Грабовського з Пантелеймоном Кулішем сприяла двосторонньому науково-культурному збагаченню, що наочно простежується у виникненні принципово нової історичної школи, а відтак і якіснішого “історичного продукту”, що характеризується відходом від старих “імперіалістичних” стереотипів наукового мислення та замкнутості культурних і світоглядних орієнтирів з продовженням локального літописання. По-суті завдяки впливу та світоглядним орієнтирам М. Грабовського відбулись зміни історіософії Куліша: посилились тенденції щодо “деміфологізації” козацтва, що спричинило відхід від історичного романтизму вцілому. Відтак, світ побачив критично осмислену, синтезовану історіографію, що репрезентувала допустиму нівеляцію попередніх ментальних огріхів, а отже й максимально наближену до “істини” у філософському суб’єкт – об’єктному контексті, історію.

Джерела та література

1. Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2. – 688 с.
2. Кіян О. Володимир Антонович і польсько-українська конфронтація в історіографії другої половини XIX століття / О. Кіян // Третя академія професора Володимира Антоновича. – К., 1995. – С.61-72.
3. Юровська О. Куліш і Грабовський // Україна. – 1929. – №5. – С.76-92.
4. Козак С. Джерела “української школи” в польській літературі: Творчість польських письменників “української” // Наша культура. – Варшава, 1970. – №№4-7. – С.101-126; 17-28; 33-49.
5. Grabowski Michał. Korespondencja literacka. – Т.ІІІ / Michał Grabowski. – Wilno, 1843. – 301 s.
6. Грабовський М. Коліївщина і степи // М. Грабовський // Вежа. – 1997. – №№8-9, 10.
7. Kozak S. Michał Grabowski i ukraińska poezja ludowa / S. Kozak // Studio polono-slawica-orientalia. – 1982. – VII. – S.161-185.
8. Грабовський М. О причинах взаємного ожесточення поляков и малороссиян в XVII веке / М. Грабовський // Записки о Южной Руси. – К.: Либідь, 1994. – Т.2. – С.293-328.
9. Jabłonowski A. Awtobiografia // Pisma Aleksandra Jabłonowskiego / Z przedmowa J.K. Kochanowskiego. – Warszawa, 1910. – Т.1. – S.330-369.
10. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка / Г. Грабович – К.: Основи, 1997. – с. 304.

Валентин Гарнага

ОБРАЗ ПРОМЕТЕЯ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА І ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Міф про титана Прометея є одним з “вічних” сюжетів європейської літератури. Варто підкреслити, що у своїй міфологічній основі образ Прометея є досить типовим прикладом “культурного героя”, що в різних

варіаціях присутній у міфології всіх народів давнини [1, 25–28; 2, 114–132]. У літературній обробці сюжет про Прометея набув нових рис та значень, характерних для європейської ментальності. Як зазначав А. Нямцу, звернення письменників до міфологічних сюжетів – це не просто формальна реконструкція минулого, а “намагання по-новому, сучасно пережити, тобто осмислити це минуле в якісно іншому духовному контексті, знайти і вичленувати глибинні зв’язки і взаємозумовленість віддалених одна від однієї епох, змоделювати різність етичних потенціалів, сформовану суперечливою динамікою суспільного процесу” [3, 295].

В античну добу до міфу про Прометея звертались Гесіод, Есхіл, Аристофан, Епіхарм, Лукіан, Аполлодор, Ахілл Татій, Аполлоній Родоський, Овідій, Вергілій, Горацій та ін. Безцінним шедевром світової драматургії є трагедія Есхіла “Прометей закутий”. Як зазначає К. Комісаренко, “навіть у творах античних авторів простежуються відмінності у викладі Прометеївського міфу. Однак саме трактування Есхілом Прометеївського міфу лягло в основу подальшої інтерпретації цього легендарно-міфологічного матеріалу наступними поколіннями” [4, 25]. У новий і новітній час образ Прометея використовували класики світової літератури Дж. Боккаччо, П. Кальдерон де ла Барка, Вольтер, Й.В. Гете, Й.Г. Гердер, А. Шлегель, Дж. Байрон, П.Б. Шеллі, Дж. Леопарді, Л. Менар, М. Шеллі, А. Моруа, Ф. Кафка, А. Жид, а також російські письменники і поети М.В. Ломоносов, М.П. Огарьов, К.Ф. Рилєєв, В.Г. Белінський, В.І. Іванов, М.Ю. Лермонтов.

В українській літературі цей міфологічний образ набув специфічних рис, пов’язаних з мотивами національного і соціального визволення. Прометей оспівувався у творах І.П. Котляревського, Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка, А.С. Малишка, О.П. Бердника, П.Г. Тичини тощо.

Прометеївський міф займав особливе місце у творчості Лесі Українки, яку за її мужність інколи називають “дочкою Прометея”. Видатна поетеса чудово знала античну літературу та історію, постійно зверталась до античних сюжетів та образів у своїх творах. Велику роль у цьому мав її “духовний батько”, видатний вчений Михайло Драгоманов, який був старшим братом матері поетеси Олени Пчілки.

До вивчення прометеївських мотивів у творчості Лесі Українки звертались П.П. Филипович [5], О.Д. Турган [6, 193–197], М.В. Шевчук [7], В. Жила [8], С. Кочерга [9]. Натомість проблема рецепції міфу про Прометея у працях М.П. Драгоманова не була предметом спеціального дослідження. У статтях О.Д. Турган і К. Комісаренко, підручнику І.В. та В.В. Огородників у загальних рисах окреслені особливості рецепції прометеївського міфу у творчості М.П. Драгоманова і Лесі Українки [4, 26; 6, 193–197; 10], але ці дослідники не порівнювали докладно їхні праці.

Отже, метою нашої розвідки є порівняння особливостей рецепції прометеївських сюжетів і образів у творчій спадщині Лесі Українки та Михайла Драгоманова.

Коротко охарактеризуємо шляхи рецепції драгоманівських ідей у творчості Лесі Українки. Основним джерелом, що дає можливість дослідити взаємини письменниці з дядьком, є їхнє листування, яке тривало з 1876 до 1894 р. Регулярне листування розпочалось у 1888 р. У 1889–1895 рр. М.П. Драгоманов жив у Болгарії, працюючи професором Софійського університету, де викладав курс всесвітньої історії. Його листи до Лесі Українки свідчать, що він постійно читав найновішу наукову літературу, був обізнаний з останніми досягненнями європейського антикознавства і фольклористики. Завдяки цьому вчений став свого роду “науковим керівником” для молодшої письменниці, яка прагнула поглибити свої знання світової художньої літератури, міфології давніх народів, фольклористики, історії і релігієзнавства.

У період з 1 червня 1894 р. до смерті М.П. Драгоманова 8 червня 1895 р. Леся Українка перебувала у Болгарії. За словами П. Одарченка, у Софії “розпочався для неї справжній “університетський курс” під безпосереднім керівництвом М. Драгоманова з використання його багатой бібліотеки” [11, 28]. Безперечно, серед опрацьованої літератури значна частина стосувалась античної історії і культури. Рік, проведений поряд з дядьком, справив значний вплив на подальшу творчість письменниці. В.Ф. Погребенник вказував, що “дядько був досвідченим лоцманом для молоденької послідовниці-радикалки в морі світової культури, наукової літератури...” [12, 180]. В оцінці окремих подій і явищ, розумінні законів історичного розвитку Леся Українка надалі переважно залишалася в колі драгоманівського бачення історичного процесу. Поетеса взяла на озброєння “метод Драгоманівський, більш історичний, ніж агітаційний” [13, 640].

Вплив Михайла Драгоманова на класичну освіту Лесі Українки, її звернення до античних сюжетів і образів був переважно опосередкованим. За порадою старшого брата Олена Пчілка особливу увагу приділяла навчанню дітей іноземним мовам, зокрема класичним, а також ознайомленню з вершинами світової літератури, серед яких чільне місце належало античним міфам, творам Гомера, давньогрецькій поезії, про що свідчать ранні твори Лесі Українки. У 1888 р. молода письменниця вже володіла латинською, давньогрецькою, французькою і німецькою мовами.

Досить впевнено можна говорити про вплив на творчість Лесі Українки пізніх фольклористичних і релігієзнавчих студій вченого, які за своєю тематикою пов’язані з сюжетами її творів. У листах до дядька письменниця кілька разів згадувала про прочитані нею фольклористичні та релігієзнавчі розвідки М.П. Драгоманова (значна частина яких була присвячена античній міфології і релігії) або просила надіслати їй нові публікації вченого.

Михайло Драгоманов звернувся до образу титана Прометея у популярній брошурі “Заздрі боги” (1894 р.), в якій вчений обґрунтував власне розуміння історичного прогресу на прикладі еволюції релігійних уявлень. Головна ідея цієї брошури полягає в тому, що “люди не завжди мали однакові думки про богів, а що думки ті переміняються з часом як переміняються люди; так що можна сказати: *які люди, такі у їх і боги* [виділено автором]” [14, 94]. Вчений слушно зауважував, що “коли раз уже складуться у людей певні думки про богів, ... то довго вони впливають на людей і спиняють вироблення нових думок. Це видно й на тому, як довго держалися ... старі думки про заздрість божу” [14, 94]. Ці погляди Драгоманов розвинув на прикладах старозавітного міфу про створення людини та давньогрецького міфу про Прометея.

Джерелами рецепції прометеївського міфу у творчості Михайла Драгоманова були традиційний міфологічний сюжет про викрадення титаном Прометеєм вогню і його покарання Зевсом, трагедія Есхіла “Прометей закутий”, “Оди” Горація, вірш Й.В. Гете “Прометей”, поема Т.Г. Шевченка “Кавказ”.

У брошурі автор простежив розвиток міфу про Прометея та його інтерпретацій у художній літературі, тим самим показавши прогрес уявлень європейських народів про світ і керуючі ним сили. Як підкреслював Драгоманов, первісні люди були повністю залежні від природи, тому в них склались уявлення про богів, які уособлювали сили природи. Греки архаїчної доби уявляли богів всемогутніми, ворожими до людини, заздрісними до людських успіхів. Ім'я Прометея вчений перекладав як “той, що заглядає наперед, Провидячий” [14, 95]. Драгоманов вважав, що “греки придумали собі Прометея, щоб задержати собі спомин про те, як колись батьки їх навчилися удержувати собі вогонь, що іноді падав з неба блискавицею та запалював дерево” [14, 95]. Історія про покарання Прометея Зевсом та про скриньку Пандори мали навчати давніх греків тому, що “заздру силу бога люди не переможуть” [14, 96]. Із розвитком давньогрецької суспільної думки, появою філософії, демократії змінюється і трактування прометеївського міфу. Аналізуючи міф про звільнення Прометея сином Зевса Гераклом, Драгоманов зробив висновок, що “чим ставали просвіченішими греки, тим більше уявляли собі богів добрішими” [14, 100].

Значну увагу вчений приділив обробці традиційного сюжету у трагедії Есхіла “Прометей закутий”. Драгоманов підкреслював, що давньогрецький драматург у своїх поглядах значно випередив міфологічні уявлення давніх греків і навіть багатьох пізніших античних авторів. Проводячи аналогію із сучасністю, вчений писав, що Прометей Есхіла “то добра, розумна і вільнодумна людина, що бореться з самовільним заздрим паном-царем” [14, 102].

Драгоманов зробив припущення, що у трагедії “Звільнений Прометей”, яка не збереглась до нашого часу, Есхіл мав показати, як Геракл примириє Зевса з Прометеєм і людством. Цю гіпотезу підтримували й пізніші дослідники. О.Ф. Лосев наголошував, що “та випадкова обставина, що трагедія “Закутий Прометей” дійшла до нас у цілісному вигляді, а інші трагедії про Прометея зовсім не дійшли, мала величезне значення у Новій Європі, коли ідеї цивілізації, технічного прогресу і гуманізму отримали вплив, зовсім невідомий у давнину. Не так важливо, хто є справжнім автором “Закутого Прометея”, але є безумовно вельми важливим, як примирились між собою Прометей і Зевс, тому що примирення це засвідчене першоджерелами” [15, 193–196].

На прикладі творів Горація Драгоманов показав негативне ставлення до Прометея деяких античних авторів, що свідчило про несприйняття ними ідеї прогресу. Брошура завершується перекладом вірша Й.В. Гете “Прометей”. На думку вченого, “своїм Прометеєм Гете хотів сказати, що люди повинні цілком надіятись тільки на себе самих, на свій розум та на свою любов один до одного” [14, 111].

Свої погляди Драгоманов узагальнив наступним чином: „Ім’я Прометея стало для просвічених людей іменем усього поступового: сміливої думки, доброго серця, твердості духу та безстрашності. А ім’я Зевса стало ознакою всього противного поступові, всього, що держало і держить людей в неволі. Людям мило славити Прометея і проклинати Зевса ... Ось чому й досі писателі усіх просвічених народів залюбки розказують по-своєму оповідання про Прометея” [14, 110–111].

Досить впевнено можна стверджувати, що джерелами рецепції міфу про Прометея у творчості Лесі Українки були власне давньогрецький міфологічний сюжет, трагедія Есхіла “Прометей закутий”, брошура М.П. Драгоманова “Заздрі боги”, твори Й.В. Гете, Дж. Байрона, П.Б. Шеллі, Л. Менара, Т.Г. Шевченка. У творчій спадщині письменниці відсутній окремий твір, присвячений Прометею, але окремі мотиви міфу присутні у багатьох її творах. Із давньогрецького міфу Леся Українка використала мотив викрадення вогню – “Товарищі на спомин” (1896 р.), “Кассандра” (1907 р.); мотив створення людства – “В катакомбах” (1905 р.); мотив богоборства спільно з мотивом Прометея стражденного – “Сон” (1891 р.), “Fiat pox!” (1896 р.), “Іфігенія в Тавриді” (1898 р.), “Завжди терновий вінець буде кращим, ніж царська корона...” (1900 р.), “Нюбея” (1902 р.), “Осіння казка” (1905 р.) [16, 129]. Про інтерес письменниці до образу Прометея також свідчать її листи до матері від 8.07.1889 р. і 17.02.1898 р., літературознавча стаття “Утопія в белетристиці” [17, 30; 18, 18; 19].

Для Лесі Українки та її дядька притаманне беззаперечно позитивне ставлення до вчинку Прометея і негативне трактування образу Зевса як

уособлення деспотичної влади, консервативних сил, що стримують суспільний прогрес. У той же час, якщо письменниця бачила у міфі про титана перш за все мотиви соціальної боротьби, то для Драгоманова Прометей до того ж ще уособлював підкорення людиною природи шляхом розвитку науки і техніки.

Для Михайла Драгоманова характерне наукове, раціональне (аполлонійське) трактування міфу про Прометея, а у творчості його племінниці він набуває чіткого емоційного, ірраціонального (діонісійського) забарвлення. Як слушно зауважує І.В. Огородник, “якщо для М. Драгоманова ім’я Прометея було символом освіти і прогресу, то для Л. Українки так само, як і для Т. Шевченка, прометеїзм поставав символом усього поступового, сміливості думки, доброго серця, твердості духу та безстрашності, силою, яка скріплює готовність йти на муки і смерть в ім’я правди та надії” [10].

М.П. Драгоманов акцентував увагу на відмінностях інтерпретації міфу про Прометея у різних авторів, що підтверджували його бачення прогресу суспільної думки від первісної доби до сучасності. Великого значення вчений надавав аналізу першоджерел. У творах Лесі Українки першоджерело відступає на другий план, образ Прометея і мотиви міфу використовуються для зображення актуальних подій і явищ – соціальної несправедливості, національного гніту тощо.

Варто наголосити, що Михайло Драгоманов прагнув, щоб його племінниця “шукала свого шляху, була б не епігоном його, а духовною дитиною” [20, 64]. Тому, хоча вплив Драгоманова на творчість і світогляд Лесі Українки був досить значним, але його не варто абсолютизувати. Під впливом вченого у письменниці сформувалися власні погляди на історію і культурну спадщину людства, які знайшли відображення в її творчості. Це добре видно на прикладі інтерпретації прометеївського міфу: праці і настанови Драгоманова, безперечно, сприяли зверненню Лесі Українки до образу Прометея, але її трактування міфу було досить оригінальним.

Джерела та література

1. Мелетинский Е. М. Культурный герой / Е. М. Мелетинский // Мифы народов мира. Энциклопедия : в 2-х т. / редколл.: С. А. Токарев (гл. ред.), И. С. Брагинский, И. М. Дьяконов и др. – М. : Сов. энциклопедия, 1992. – Т. 2. – С.25–28.
2. Мелетинский Е. М. Предки Прометея (культурный герой в мифе и эпосе) / Е. М. Мелетинский // Вестник истории мировой культуры. – 1958. – № 3. – С. 114–132.
3. Нямцу А. Є. “Літературні міфи” у європейському загальнокультурному контексті / А. Є. Нямцу // Теорія літератури, компаративістика, україністика : зб. наук. праць з нагоди 70-річчя доктора філол. наук, проф., акад. Академії вищої школи України Романа Гром’яка / упоряд. М. Лановик, З. Лановик, І. Папуша та ін. // *Studia methodologica*. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2007. – Вип. 19. – С. 295–307.
4. Комісаренко К. Образ Прометея у фантастичній прозі Олеса Бердника / Катерина Комісаренко // Українська мова і література в школі. – 2010. – № 1. – С. 25–27.

5. Филипович П. П. Образ Прометея у творах Лесі Українки / П. П. Филипович // Літературно-критичні статті / П. П. Филипович; упоряд., авт. передмови та приміт. С. С. Гречанюк. – К. : Дніпро, 1991. – С. 109–116.
6. Турган О. “Життя й вогонь дав людям Прометей і знав, що муки ждуть його за теє...” / Ольга Турган // Біблія і культура : зб. наук. ст. / за ред. А. Є. Нямцу. – Чернівці : Рута, 2009. – Вип. 11. – С. 190–198.
7. Шевчук М. В. Питання класифікації традиційних сюжетів у творчості Лесі Українки / М. В. Шевчук // Вісник Житомирського державного педагогічного університету. – 1999. – № 3. – С. 124–130.
8. Жила В. Прометеївські образи і мотиви в творчості Лесі Українки / В. Жила // Сучасність. – 1993. – № 4. – С. 118–127.
9. Кочерга С. Аполонівсько-діонісійський дуалізм художнього мислення Лесі Українки / Світлана Кочерга // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2007. – Т. 17. Літературознавство. – С. 220–231.
10. Огородник І. В. Леся Українка [Електронний ресурс] / І. В. Огородник, В. В. Огородник // Історія філософської думки в Україні / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К. : Академвидав, 2008. – Режим доступу: http://pidruchniki.com.ua/10650913/filosofiya/lesya_ukrayinka#688
11. Одарченко П. Леся Українка: розвідки різних років / Петро Одарченко. – К. : Видво М. П. Коць, 1994. – 240 с.
12. Погребенник В. Ф. Михайло Драгоманов і Леся Українка: результативність ідейно-творчого спілкування / В. Ф. Погребенник // Перші Міжнародні драгоманівські читання : матеріали, 30 вересня – 2 жовтня 2003 р. / укл. Г. І. Волинка, В. П. Сергієнко, Л. Л. Макаренко; ред. В. П. Андрущенко. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – Вип. 1. – С. 180–185.
13. Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / О. П. Косач-Кривинюк; ред. П. Одарченко. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1970. – 927 с.
14. Драгоманів М. Заздрі боги (із серії популярних видань) / Михайло Драгоманів // Пам'яті Михайла Драгоманова : збірник / за ред. Я. Довбищенка. – Х. : ПОЮР, 1920. – С. 91–111.
15. Лосев А. Ф. Историческая конкретность символа. Мировой образ Прометея / А. Ф. Лосев // Проблема символа и реалистическое искусство / А. Ф. Лосев. – М. : Искусство, 1995. – С. 190–262.
16. Шевчук М. В. Питання класифікації традиційних сюжетів у творчості Лесі Українки / М. В. Шевчук // Вісник Житомирського державного педагогічного університету. – 1999. – № 3. – С. 124–130.
17. Українка Л. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка; редкол.: Є. С. Шабліовський (голова), М. Д. Бернштейн, Н. О. Вишневська та ін. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 10. Листи (1876–1897). – 543 с.
18. Українка Л. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка; редкол.: Є. С. Шабліовський (голова), М. Д. Бернштейн, Н. О. Вишневська та ін. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 11. Листи (1898–1902). – 480 с.
19. Українка Л. Утопія в белетристиці / Леся Українка // Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка; редкол.: Є. С. Шабліовський (голова), М. Д. Бернштейн, Н. О. Вишневська та ін. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 8. Літературно-критичні та публіцистичні статті. – С. 155–198.
20. Українка Л. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка; редкол.: Є. С. Шабліовський (голова), М. Д. Бернштейн, Н. О. Вишневська та ін. – К. : Наук. думка, 1979. – Т. 12. Листи (1903–1913). – 696 с.

Юрій Михайлюк

СЕЛЯНСТВО ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО З ПОГЛЯДУ Д. ІЛОВАЙСЬКОГО

Наукова діяльність російського історика і публіциста Дмитра Івановича Іловайського (1832–1920) примітна передусім оригінальним підходом до тлумачення історичних процесів. Особливо це стосується висвітлення ним різних проблем соціальної історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Його відповідні погляди найбільш ґрунтовно викладені в узагальнюючій 5-томній «Історії Росії», передусім у 2 та 3 томах. У пропонованій же публікації ми ставимо за мету окреслити головні аспекти візії історика на долю селянства ВКЛ.

Предметний інтерес до життєвого шляху та творчого доробку Д. Іловайського виявляли передусім російські дослідники, що відобразилося в монографіях Л. Чекуріна, дисертаційній роботі Е. Колосової, публікаціях І. Бабича, В. Багдасаряна, В. Дурновцева і А. Бачиніна, А. Іванова, А. Шаханова. Утім, як показує аналіз цих праць, оцінка Д. Іловайським становища селянства ВКЛ допоки ще не була предметом спеціального дослідження науковців.

Селянство Д. Іловайський асоціював з «нижчими верствами населення». При цьому стверджував, що його становище від початку доби Ягелонів до доби першого Литовського статуту в ВКЛ було подібним тому, що спостерігалось в «Московській Русі».

У правовій площині він класифікував селянство на дві групи – невольне та вільне. Невільних селян, оминувши характеристику їхнього становища, підрозділяв на холопів та челядь. Вказував, що холопи переважали при дворах «знатних людей і шляхти», а також разом з «невільною челяддю» частково населяли вотчинні і пожалувані знаті землі.

Засади формування категорії невольних селян автор виводив із положень Литовського статуту 1529 р., на підставі чого назвав чотири основних джерела невольництва: давність такого статусу або народження від невольних; іноземні полонені; злочинці, видані постраждалим на смертну кару, але помилувані ними за умови перетворення в невольного; шлюб з невольником чи невольницею. Крім того додав, що більшість селян, іменованих «закупні або закладні», котрі потрапляли в тимчасове рабство в рахунок сплати боргу, зазвичай перетворювалися в постійних невольних, а їхні діти ставали кріпосними.

Щодо чисельності холопів і челяді він лише зауважив, що на початку доби правління Ягелонів вони складали незначну частину сільського населення порівняно з вільними селянами.